

Populizmus, avagy a demokrácia válsága

„...nem épp a szabadságban való telhetetlenség és a többi érték elhanyagolása változtatja át ezt az államot, és készíti a türannisz kívánására?”

(Platón: Az állam 562c)

Ha létezne olyan fogalom, amellyel Tony Blair, Hugo Chavez és Orbán Viktor rendszere egyaránt jellemezhető, annak használatát kerülni kellene, mert csak valami semmitmondó általánosság lehetne, ami nem visz közelebb politikájuk megértéséhez. Az alábbiakban tehát azzal próbálkozom, hogy a populizmust mint politikai jelenséget megkülönböztessem attól, ami szerintem nem az. Teszem ezt abban a reményben, hogy a fogalom szűkebb értelmezése segítségünkre lesz abban, hogy a vitát a demokrácia lehetőségéről vagy lehetetlenségéről zajló diskurzus részeként folytassuk, ami egyidős magával a demokráciával.

Geopolitika: a demokrácia diadala vagy a demokrácia határai?

A szovjet birodalom önfelszámolásának évtizedében világszerte a liberális demokrácia elvei terjedtek el. Ezek az előző két évszázad során a társadalom mélyreható, lassú átalakulásának eredményeként alakultak ki az Atlanti-óceán két oldalán. A XX. század vége felé ellenben felvilágosult vagy egyszerűen csak fülig adósodott autokraták, a nyugatiak jólétét irigylő „keleti” néptömegek, szabad társadalmat sosem látott értelmiségiek, szovjet vazallusállamok élelmes funkcionáriusai vallották magukat egyszerűen a szabadság és egyenlőség híveinek, és vezették be

A szerző filozófus, író, filmrendező, az Eötvös Loránd Tudományegyetem Társadalomtudományi Karának docense. E-mail: land@tatk.elte.hu.

országokban a demokratikus jogállam odáig ismeretlen – vagy régóta eltörölt – intézményeit. A világ proletárjai végre egyesültek – a *Pepsi feeling* jegyében –, a világ új urai pedig támaszpontok helyett bevásárlóközpontokat építettek, miközben a pártállamok többpártállammá alakultak, és a kormányok hatalmát az általános és titkos választásokon így vagy úgy leadott szavazatok többsége legitimálta. Az elméletalkotók ezért olyan világról kezdtek fantáziálni, amelyben gyökeres politikai változás többé elvileg sem lehetséges, hiszen „a célok felé való közvetlen törekvés naivitássá válik”, hála a szabadság rendszerének, melyben „nincs semmilyen természetes elsőbbség, semmilyen privilegizált pozíció”, ezért a funkcionálisan differenciált társadalmi érintkezés alrendszerei, ha akarnák, se tudnák egymás autonómiáját korlátozni. Nem véletlenül példálózom a rég megtagadott Francis Fukuyama helyett Niklas Luhmann-nal: az ő elmélete jóval színvonalasabb formában juttatta kifejezésre a győztes nyugat polgárainak reményét, hogy „ezentúl mindig így lesz”.¹

Valójában az úgynevezett fiatal demokráciákban a demokrácia sem ekkor, sem a későbbiek során nem „diadalmaskodott”, és a legtöbb helyen még csak nem is hiányzott az emberek többségének. Hiányoztak viszont a mindenkori uralomtól anyagi és szellemi értelemben független politikai szereplők, a népszuverenitás gyakorlására képes autonóm közösségek. S hiányzott vagy gyengélkedett a kulturális hagyomány, amely az egyének és közösségek autonómiaigényét megalapozná. Oroszországban, Törökországban, Dél-Amerikában stb. a demokrácia azért nem kerülhetett válságba, mert nem volt minek válságba kerülnie. Az újjászerveződő önkényuralmi rendszerekben nem illiberális demokráciákat, hanem hamisítatlan, régi vágású diktatúrákat kell látnunk, amelyek egyben-másban alkalmazkodni igyekeznek a nemzetközi közösségben névleg elfogadott egyes konvenciókhoz. Szembe kell néznünk azzal, hogy amit a demokrácia ügye iránti lelkesedésnek véltünk, az esetek egy jelentős részében eleve csupán a nyugati termelő és nem melleleg a haditechnika fölénye iránt érzett vonzalom volt. A társadalmi és gazdasági élet liberalizálásának mértékét többnyire ez határozta meg: a világgazdaság rendjébe való szorosabb bekapcsolódás igyekezete, a fejlett technológiák átvételéhez fűződő érdek, valamint a világ vezető katonai hatalma, az Egyesült Államok által az úgynevezett fejlődő országokra gyakorolt nyomás nyugati típusú reformok bevezetésére. A világgazdaság új rendjéről azonban hamar kiderült, hogy az a demokráciákkal szemben – egyébként azonos feltételek esetén – a parancsuralmi rendszereknek biztosít előnyt: azoknak az országoknak, ahol a szociális, környezeti és egyéb érdekek védelmében fellépő társadalmi mozgalmak nem nehezítik a beruházók

1 Niklas Luhmann: *Ökológiai kommunikáció*. Gondolat Kiadó, Bp., 2010, 132, 141.

dolgát. A nemzetközi pénzvilág kegyeiért folyó verseny győztesei rendre azok az országok lettek, ahol a legolcsóbban lehetett természeti erőforrásokat, munkást és állami hivatalnokot vásárolni.

Mindez meglehetősen köztudott, emlegetésük itt azt a célt szolgálja, hogy a populizmusnak nevezett jelenség térbeli határait kijelöljük. Az egykori második és harmadik világ újabb illiberális demokráciaként emlegetett országaiban a felemás demokratizálás kísérleteit követő visszarendeződés dinamikája alapvetően különbözik azoktól a körülményektől, amelyek Nyugat-Európában az újpopulizmus sikerét előkészítették. A demokratikus átmenetből Kelet-Közép-Európa posztkommunista országaiban is a demokrácia bizonyult átmenetinek. A térségben és tőlünk keletre a hagyományosnak mondható állami paternalizmust restaurálták, és a nép akarataira vagy a nemzet egységére történő sűrű hivatkozás inkább a helyi közönség számára ismerős történelmi mintákat követte, mintsem a nyugat-európai újpopulizmusról szóló beszámolókat. Meglehet, a kétféle ideológia – a jelszavak szintjén legalábbis – sok hasonlóságot mutat: defenzív nacionalizmus, etnocentrikus nemzetfelfogás, elitellenes szólamok, euroszkepticizmus. Mégis, másképpen hangzik mindez egy spontán keletkezett civil mozgalom kiáltványában vagy falragaszain, mint az állampárt óriásplakátján, a hivatalos propagandagépezet által sulykolt ideológiaként. Nyugaton az újpopulizmus már csak helyzeténél fogva is az állami tekintélyuralom ellenségének mutatkozik, és a civilek részvételi jogát a döntésekben nem imitálni és korlátozni, hanem érvényesíteni akarja. Nem kérdőjelezi meg a demokratikus jogállam alapelveit, ellenkezőleg, épp ezeket kéri számon a kiüresedő parlamenti rendszeren. A tömeges bevándorlással kapcsolatos, kezelhetetlen konfliktusok e mozgalmak keletkezése körül játszottak fontos szerepet, és nem a kormány táboroztatta demonstratív céllal a főváros szívében az országán átutazni óhajtó jövevényeket.

A migráció kérdését külön is érintenünk kell, mert az ezzel kapcsolatos reakciók a populistának tekintett jobboldali pártok népszerűségét nagymértékben növelték. A populizmus és a bevándorlásellenesség fogalmi összekapcsolása mégis félrevezető, és egyik jelenség megértését sem könnyíti meg. A sokakat foglalkoztató témát az új jobboldal csak ráadásul, mintegy ajándékba kapta az establishmenttől, és – ahogyan erre Cas Mudde is rámutat² – minél közelebb kerül a hatalomhoz, annál kevésbé képes azt kiaknázni. Azzal a megállapítással tehát, hogy a populizmus sikeréhez kapóra jön egy kis idegengyűlölet, nem jutunk közelebb mibenlétének megértéséhez.

2 Vö. Cas Mudde: So what? Three Decades of Populist Radical Right Parties in Western-Europe. *European Journal of Political Research* 2013 (52), 541–563.

Magyarázatra inkább az szorul, hogy miért nem vált már korábban politikai üggyé a klímaváltozástól, népességrobbanástól és az ezek következtében fellángoló helyi háborúktól sújtott szegény országok lakóinak tömeges áttelepülése a gazdag Európába. Mert a távoli földrészekről ide özönlő népesség beilleszkedésének sikertelenségéről, úgyszólván kilátástalanságáról, majd az asszimilációs kudarcra válaszként terjedő agresszív disszimilációs magatartásformákról, aki akart, már a kilencvenes években hiteles kutatási beszámolókból értesülhetett. Európa etnikai térképe néhány évtized alatt gyökeresen átalakult. A fogadó országoktól élesen elütő kulturális környezetből, ekkora tömegben és ilyen rövid idő alatt érkező migrációra a népvándorlás kora óta nem volt példa kontinensünk történelmében. „Ami a sokasodó diaszpórák világában nem történik meg, az éppen a határok eltűnése. Inkább új határok emelkednek, minden leromló környék minden utcasarkán”, állapítja meg már évtizedekkel korábban Jonathan Friedman, a globalizáció és a multikulturalizmus antropológus kutatója.³ Az alsóbb néposztályok számára mindez régóta a mindennapok része Európa számos nagyvárosában. Bármely konzervatív párt a zászlajára tűzhetné volna a témát már korábban, a közbiztonság vagy a hagyományos életformák és értékek védelmére hivatkozva. A szociáldemokraták és más baloldaliak is tiltakozhattak volna a munkásnegyedek és elővárosok lakóinak életminőségét rontó fejlemények ellen. A szakszervezetek pedig leleplezhetnék volna a beáramló olcsó munkaerő nyilvánvalóan veszedelmes hatását bérharcuk kimenetelére. Minderre mégsem került sor, vagy csak igen-igen szőr mentén.

Hogy így történt, az több, egymástól független tényező együtthatásának a következménye, miközben külön-külön ezek egyike sem szolgálhatna a *Willkommenskultur* kielégítő magyarázataul. Tény, hogy a világpiacon pozíciókat veszítő európai gazdaságnak komoly érdeke fűződött ahhoz, hogy ismét idehaza jusson olcsó munkaerőhöz, valamint igénytelen, mindenevő fogyasztók tömegéhez. Az is igaz, hogy ezzel egyidejűleg, de ettől függetlenül az internacionalista baloldal és a kozmopolita liberalizmus történelmi egymásra találása egy hosszú korszakon át megakadályozta, hogy magára valamit is adó értelmiségi nyilvánosan kétségbe vonja a kultúrák, etnikumok és nemi szerepek közötti korlátlan átjárhatóság áldásos voltát, vagy a milliósámra érkező jövevények alapvető emberi jogát arra, hogy ott telepedjenek le, ahol éppen kedvük tartja. Ehhez járultak még olyan morális kényszerek, mint a súlyosan terhelt német lelkiismeret tiltakozása a faji megkülönböztetés bármely

3 Vö. Jonathan Friedman: The Hybridization of Roots and the Abhorrence of the Bush. In M. Featherstone – Scott Lash (eds.): *Spaces of Culture*. SAGE, London, 1999.

elképezhető formája ellen, vagy a britek és franciák kötelezettsége arra, hogy egykori gyarmataik és tengerentúli tartományaik lakóit minden korlátozás nélkül befogadják. Mindez együtt és csakis együtt magyarázza, miért kezelték tabuként a bevándorlás témáját évtizedeken keresztül, és miért engedték azt át szalonképtelennek vélt politikai erőknek még akkor is, amikor az kritikussá vált.

Médiapolitika: egy „technikai” kérdés

A politika hangnemének megváltozásával, „elbulvárosodásával” kapcsolatos észrevételek át- meg átszövik az újpopulizmusról zajló diskurzust. Ezért talán megér egy rövid kitérőt a populizmus mint irányzat elhatárolása a populáris politikai stílus általános térhódításától. Gyanítom ugyanis, hogy ez utóbbi az elektronikus tömegmédiák korában alig elkerülhető következménye a társadalmi nyilvánosság drasztikus átalakulásának.

Margaret Canovan, amikor a populizmust a politológusok figyelmébe ajánlja, világosan szól annak lényegéről.⁴ A népszuverenitás elvén nyugvó demokratikus jogállam, miközben óvatosan egyensúlyoz egyéni és kollektív jogok, többség és kisebbségek, lokális érdekek és nemzetközi kötelezettségek között, minden idők legkomplikáltabb kormányzati rendszerét alakította ki, amellyel a szuverén nép egészen egyszerűen nem tud mit kezdeni. Ezért a feje felett intézkedő racionális bürokráciák uralmát saját szuverenitása korlátozásának érzi, visszaélésnek a demokrácia alapelveivel. Az ebből eredő frusztrációt juttatják kifejezésre vagy lovagolják meg a különféle populista mozgalmak. Elemzése meggyőző, érveit bátran meríthette abból a széles körű szakmai közmegegyezésből, mely szerint a modern ipari tömegtársadalom viszonyai között a demokrácia, tetszik-nem tetszik, technikai értelemben lehetetlen. Hiszen a választópolgárok többé nem képesek, de nem is igen akarják ellenőrizni a választott testületek működését, mert az ehhez kellő információ megszerzése vagy meggyőződésük képviselője aránytalanul sok időt és energiát követelne tőlük. Beérik azzal, hogy előítéletek, félelmek és egyéb hiedelmek alapján válasszanak a politikai pártok által felkínált és a médiában készen tálalt alternatívák közül. Ez a távolságtartás a politikával szemben mindenesetre ambivalens: olyan intézményekre hagyatkozik,

4 Margaret Canovan: Populism for Political Theorists? *Journal of Political Ideologies*, 2004 (9):3, 241–252.

amelyekben valójában nem bízunk. Ha elfogadjuk a fenti érvelést, bátran feltehetjük, hogy az ebből eredő feszültség robban ki időről időre a közvetlen demokrácia ígéretével fellépő populista mozgalmakban.

Akik így vélekednek, magától értetődőnek tartják, hogy a demokrácia átalakulása vagy ellehetetlenülése – ahogy tetszik – a legszorosabban összefügg a politikai nyilvánosságban végbement és agyonelemzett változásokkal. Miközben a színpalak mögött think tankok, vezérkarok és részvénytársasági igazgatótanácsok fontos és bonyolult, egyre bonyolultabb dolgokról döntenek, a közvélemény kegyéért versengő politikusok ellenkezőleg, hangzatos és leegyszerűsített üzenetekkel igyekeznek befolyásolni a magánvélemények alakulását. Közvélemény nincs is talán, legfeljebb egymástól elkülönülő ízlés-, vélemény- vagy gyűlöletközösségek, rajongótáborok, kiszámítható reakciókkal és mozdíthatatlan előítéletekkel. A politikai kommunikáció egyirányú, és egyre egyirányúbb, amióta a tömegrendezvényekhez a hangszórót, a mozgóképhez az elektronikus jeltovábbítást feltalálták. Ezen a szociális média megjelenése, a közhiedelemmel ellentétben, alig változtatott. A web.2 sokat reklámozott interaktivitása alig jelent többet, mint hogy a politikai marketing központjaiból érkező információk és vélemények (információnak álcázott vélemények) megosztásán és terjesztésén immár önkéntesek milliói munkálkodnak, a reagálásukat ellenőrző és manipuláló szakemberek láthatatlan, de annál hatékonyabb felügyelete mellett. A spontán vélemények és alternatív szubkultúrák jelenléte a virtuális térben továbbra sem meghatározó. Nyilvános képviselőtüket pedig inkább korlátozza, mintsem előmozdítaná a netizen nemzedék számítógéphez láncolt életformája.⁵

A médiafogyasztó tehát társaitól többé-kevésbé, a tőle idegen véleményektől pedig, ha akarja, szinte teljesen elszigetelve találkozik politikai üzenetekkel, melyek megformálását az határozza meg, hogy az egymással vetélkedő hírek, események, látványok végtelen bőségében kell magára vonniuk elfoglalt és türelmetlen közönségük figyelmét. Ha erről megfeledekeznénk, érthetetlennek találnánk, miképpen lehetséges, hogy egy ennyire bonyolult – és állítólag egyre racionálisabban szervezett – világban a tömeges terjesztésre szánt, közérdekű üzenet mégis egyre leegyszerűsítettebb, harsányabb, szélsőségesebb. De nem feledkezünk meg róla, és még csak nem is csodálkozunk, amikor úgy találjuk, hogy a demokratikus és diktatórikus berendezkedésű országokban egyaránt ellaposodó közbeszéd a nyilvános illemhelyek faláról kölcsönzött

5 Minderről persze sokan sokféleképpen gondolkodnak. A hazai vitákból ízelítőt nyújtanak Aczél Petra, Z. Karvalics László, Bognár Bulcsu, Molnár Attila Károly, Tallár Ferenc és mások írásai a *Se vele, se nélküle – tanulmányok a médiáról* c. kötetben (szerk. Lányi András, László Miklós, CompLex, Bp., 2014).

jelszavak, vicclap-karikatúrák, olcsó szójátékok körül forog. Ez jön át, mondják. Nem csak a közönség lett műveletlenebb (bár a tömegoktatás világszerte nagy erővel dolgozik ezen), hanem a vezetői is, hiszen a nyilvánosan okoskodó értelmiség helyét a műsorokban a szórakoztató tudatipar (*infotainment*) pergő nyelvű celebjei foglalták el a maguk egyperces, azonnal oldódó és gyorsan feledhető mondanivalójával. Íme, a demokrácia Canovan-féle paradoxona a visszajáról: egy demokratikus társadalomban a politika „mindenkihez” szól, a teljesen tudatlan, a politika iránt közömbös, az adott társadalom kultúrájába nem integrált elemekhez is. Attól demokrácia, hogy minden vélemény számít, azoké a leginkább, akiknek nincs véleményük. Mert őket a legkönnyebb befolyásolni. És minden egyes szavazat ugyanannyit ér.

A populista korszellemért tehát,⁶ úgy tűnik, elsősorban az új közeg, a mediatisált tömegkommunikáció természete felelős. Annál fontosabb, hogy ezt a „technikai” tényezőt, amivel a szavazatokra vadászó államférfiak, tömegpártok és sajtóorgánumok populárisnak minősített megnyilatkozásait általában magyarázni szokták, leválasszuk a populizmusról mint politikai irányzatról.

Populizmus és tömegtársadalom

Kérdés, persze, hogy egyáltalán mi marad a populizmusból, miután megkülönböztettük egyrészt azoktól a hatalomtechnikai eljárásoktól, amelyekkel a posztkommunista és posztkolonialista látszatdemokráciákat maguk alá gyűző autokraták sikert aratnak, másrészt attól a beszédmódtól is, amit a tömegmédiák kényszerít világszerte a politikára? Az alábbiakban a populizmus megkülönböztető sajátosságát egy negatívumban igyekszem megragadni, de az nem valaminek az elutasítása lesz (pl. elitellenesség, idegengyűlölet), hanem a hiánya. Éspedig olyan hiányosság, ami a modern tömegtársadalom természetéből adódik, e rendszer keretei között tehát nem orvosolható, ezért különböző programokkal, más és más társadalmi bázison keletkező mozgalmak indítékai között újra és újra megjelenik.

Ehhez egy pillanatra vissza kell térnünk a tömegmédiák által teremtett kommunikációs helyzet értelmezéséhez. A baloldali médiakritika középpontjában a viszonyok aszimmetriája áll, az önálló tájékozódásra

6 Cas Mudde: *The Populist Zeitgeist. Government and Opposition*, 2004 (39):4, 542–563. (A tanulmány fordítását lásd a jelen lapszámban.)

képtelen, könnyen befolyásolható médiahasználó és a felé áramló személytelen vagy álszemélyes üzenettömeget kibocsátó távoli, nagyhatalmú központok között. A strukturalista vagy neodurkheimi iskola kétségbe vonja a helyzetnek ezt a leírását, és a médiaeseményekben, kvíziójátékokban és valóságshow-kban megpróbál újfajta közösségformáló rítusokat látni. Azt állítja, hogy ezek a maguk módján „összehozzák az embereket”, és valódi közösségi élményt nyújtanak még abban a klasszikus értelemben is, hogy alkalmasnak bizonyulnak a társadalom erkölcsi értékrendjének megszilárdítására. Témáik kicsinyes hétköznapiságával együtt, botrányaik és botrányéhségük dacára, vagy épp ezek révén. Míg az egyik talán eltúlozza, a másik inkább negligálja a „magányos tömeg” néven közismert tünetegyüttest.⁷ Nem véletlenül. A tömegkultúra kritikusai és apológétái egyaránt jó demokraták: az utóbbiak a modern ipari társadalom rendjét mint a demokrácia vívmányát védik, míg az előbbiek egy eljövendő, még igazságosabb demokrácia nevében támadják. A tömeg pedig, ami nem egyszerűen emberek sokasága, vitathatatlanul a modernizáció „vívmánya”.

Tömegnek nevezem a hagyományos közösségek bomlása után visszamaradó népességet, melynek egyedeit a demokratikus politika és az állami bürokrácia gyúrja majd néppé, azaz olyan egységgé, melynek tagjai kilétüktől és hovatarozásuktól lényegében függetlenül állnak majd közvetlenül és egyenként a modern ipari állam intézményeinek rendelkezésére (pl. hadsereg, népoktatás, adóhivatal, gyáripar, árupiac). A tömeg: egymáshoz gyenge és esetleges szálakkal kötődő, többé-kevésbé elszigetelt individualistákból álló alaktalan alakzat. Az újrakollektíválására tett erőszakos kísérletek – akár az osztály, akár a faj eszméjének jegyében – a huszadik század történetének legborzalmasabb fejezeteit idézik. Ami pedig az előzményeket illeti, azokat mint hagyományos, úgynevezett kényszerközösségeket a modernitás már egyszer s mindenkorra „leírta”. Csakhogy az emberi természettől elválaszthatatlan az igény: tartozni valakikhez. Ez köszön majd vissza a tömegkultúra rajongótáborainak képében, és nem egyszer politikai mozgalmak formájában.

A populizmus feltámadását a közösség hiányában szenvedő és ezért önazonosságában elbizonytalanodó tömegember politikai reakciójának

7 A kritikai médiaelmélet jellegzetes képviselője George Gerbner: *A média rejtett üzenete*. Osiris, Bp., 2002; a strukturalistának nevezett elmélet Császi Lajos: *A média rítusai* (Osiris, Bp., 2002) című munkájából ismerhető meg. Az irányzatok összehasonlítását lásd pl. E. Katz – J. Blumler – M. Gurevitsch: *A tömegkommunikáció használata az egyének által*. In Angelusz–Tardos–Terestyéni (szerk.): *Média, nyilvánosság, közvélemény*, Gondolat, Bp., 2007, ill. Myat Kornél: *Médiaelméletek és a késő-modern médiakörnyezet. Médiakutatás 2010 (2)*. https://www.mediakutato.hu/cikk/2010_02_nyar/04_mediaelmelet. (Letöltés dátuma: 2018. 12. 15.)

tartom. Nem egyenes folytatása, mégis örököse a kapitalista modernizáció ellen tiltakozó vidéki kistulajdonosok „harmadikutas” mozgalmainak, amelyek annak idején elsősorban Észak-Amerikában és Kelet-Közép-Európában váltak politikai tényezővé.⁸ A döntő különbség, hogy a száz évvel ezelőtti populizmus még létező közösségeket védelmezett, míg a mostani a közösségek eltűnése nyomán fellépő frusztrációból merít energiát a maga defenzív identitásának kiépítéséhez. De tudni azt, hogy kikhez nem tartozunk, vagy egyetérteni egy értékrend elutasításában már majdnem olyan, mintha tudnánk, hogy kik vagyunk.⁹

Az is igaz, hogy ha a „hagyományos közösségek” zárójelét feloldjuk, valójában igen színes képet találunk. Ennek elemei között korántsem a premodern agrártársadalmak merev vérségi, rendi és vallási keretekhez kötődő közösségei alkotják a többséget, hanem az urbánus társadalomalakulás képződményei: céhek, testvériségek, magisztrátusok, asztaltársaságok és törzsközönségek, kamarák, szakszervezetek, titkos és nyilvános egyesületek, többé-kevésbé önkéntes társulások.¹⁰ Végül, horribile dictu: nemzetek. Ez utóbbiak is inkább a modern urbánus, mintsem a hagyományos közösségek közösségeként jöttek létre annak idején. Egedy Gergellyel értek egyet, aki szerint „a nemzet sikere abban rejlik, hogy a dinasztikus és vallási kötelek felbomlását, illetve háttérbe szorulását ellensúlyozva képes volt alternatív közösséget teremteni. Az elmúlt évszázad eseményeinek fényében alig vonható kétségbe, hogy a nemzet erősebb hívószónak bizonyult, mint akár az emberiség nehezen átélhető kategóriája, akár a marxisták által bálványozott osztály”.¹¹ A moderni-

- 8 A XIX–XX. századi populizmus eszmetörténetét foglalja össze Kovács Gábor: *Mi is hát a populizmus?* című kiváló tanulmánya a *Liget* 2009/9. számában.
- 9 Manuel Castells *Az identitás hatalmában* némileg hasonlóképpen jellemzi a hátrányos helyzetű kisebbségek defenzív identitásának kialakulását. Őt azonban kevésbé foglalkoztatta a többség reagálása az általa leírt helyzetre, a nemzetállam intézményrendszeréhez kötődő s azt legitimáló hagyományos identitások felbomlására.
- 10 Önkéntes társuláson olyan közösséget értek, melynek tagjai valamilyen közös cél elérésére egymással együttműködve törekednek, annak ellenére, hogy az adott célt másképpen is elérhetnék, pl. egyénileg vagy egymás rovására. Ha ilyen alternatíva nem létezik, abban az esetben beszélnek kényszerközösségről. Vö. Manuel Castells: *Az identitás hatalma*. Gondolat – Infonia, Bp., 2006.
- 11 Egedy Gergely: Konzervativizmus és nemzettudat. In *Uő: Konzervativizmus az ezredfordulón*. Magyar Szemle Könyvek, Bp., 2001, 153. Nincs itt se tér, se szükség arra, hogy a nemzetértelmezések vitájába belebonyolódjunk. Jelen gondolatmenetünket ez csak annyiban érinti, amennyiben más republikánus vagy szabadelvű konzervatív szerzőkhöz hasonlóan (pl. Sandel, MacIntyre, Nisbet, Scruton és persze: Tocqueville) azt állítom, hogy a modern nyugati társadalmak tagjai számára az önazonosság magától értetődő kereteit a szomszédság, a közös tapasztalat és bizonyos mértékű egyetértés jegyében szerveződő kisebb-nagyobb helyi

záció a hosszú tizenkilencedik század végéig (1914) legalább annyira teremtette, mint amennyire rombolta a közösségeket. Olyan közösségeket, melyek érintkezési viszonyait továbbra is a tagoknak a közösség belső ügyeire nézve elvitathatatlan kompetenciája és kommunikációjuk ennek megfelelően exkluzív természete jellemezte. A kívülről, például a hivatalos kultúra és a politika központjai felől érkező üzeneteket a tagok közösen dolgozták fel, maga az üzenet is rendszerint a közösség saját csatornáinak közvetítésével jutott el az egyénhez. Az érintkezések demokratizmusa azonban korántsem a szereplők egyenlőségében nyilvánult meg. A pozíciók hierarchikus rendszerén belül legfeljebb a mobilitás lehetősége adódott minden résztvevő számára, és értékrendjük volt közös, ami a „véleményvezérek” tekintélyét megalapozta, érdemeiket igazolta, egyúttal megkérdőjelezhetővé tette a tagok részéről. A tekintély alapja ismert személyek elismert, a közösség szempontjából előnyösnek ítélt és ellenőrizhető képessége volt. Ezek szerintem a demokratikus közösség ismérvei.

Tömeget a szó szoros értelmében egy népesség akkor alkot, amikor elveszíti tagoltságát, azaz nem viszonylagos önállóságot élvező egységek alkotják többé. A tömeg kifejezést nem metaforaként használom, ahogyan Ortega tette egyfelől, a modernizáció kultúraellenes magatartásformáinak megnevezésére,¹² másfelől pedig a néphatalmat ünneplő (és színlelő) kortársai a „dolgozó nép” szinonimájaként. Tömegben egy meghatározott viszonyt értek az emberek között. A tömegetársadalomban az egymástól függetlenített egyének rendezett együttműködésének fenntartása univerzális szabályok szerint működő s így bárki számára egyenlőképpen hozzáférhető, személytelen közvetítő rendszerekre hárul, mint amilyen a jog, a pénz, az informatika. A közvetítő intézmények azután – működjenek bár hálózatszerűen vagy az állam, esetleg egy nemzetek feletti szervezet mindenre kiterjedő ellenőrzése mellett – újfajta, szélsőségesen egyenlőtlen viszonyokat teremtenek, amelyek éppen azért tűnnek kikezdehetetlennek, mert a rendszer működésének személytelen logikája szinte automatikusan hozza létre és erősíti meg őket: a késő modern technobürokrácia, pénzvilág és kommunikációs hálózatok kulcspozícióihoz fűződő kiváltságok rendszerét. Az ezekben

közösségek kínálják. Ezeket keresztül – és csakis ezeken keresztül – jutunk (vagy csak jutottak? egykor? „ők”?) arra a meggyőződésre, hogy egy tágasabb politikai közösséghez, egy nemzethez tartoznak, s mint ilyenek, egymásnak hűséggel tartoznak. Az így felfogott szolidaritás pedig a demokratikus politikai berendezkedés nélkülözhetetlen előfeltétele. Ezzel kapcsolatos nézeteim bővebb kifejtésére *Mi az, hogy „mi”?* című tanulmányomban vállalkoztam (In Lányi: *Elképzeltem közösségeim*. Scolar, Bp., 2016).

12 José Ortega y Gasset: *A tömegek lázadása*. Pont Könyvkereskedés, Bp., 1995.

zajló érintkezés szükségképpen nem demokratikus. A tömegdemokrácia fából vaskarika.¹³

A populistának nevezett mozgalmak erre a közösségihiányra reagálnak. Nem melleleg arra a homályos felismerésre is, hogy a tömegfogyasztás, a populáris kultúra és a szociális média korlátlanul felhasználóbarát világa valahogy mégsem róluk szól, sőt, éppen ellenkezőleg. De ezt nem tudnák megfogalmazni. Ahhoz, hogy tudatosítsák frusztrációik valóságos okát, vagyis belássák, hogy csupa olyasmire vágnak, ami a politikai és gazdasági világrendszer kínálatában nem szerepel, ugyanolyan bonyolult magyarázatokra szorulnának, mint maga a rendszer, amelyben nem képesek eligazodni. Ehelyett – és ez a populista politika lényege – a közösségre vagy a közös politikai cselekvés élményére vágyó emberek indulatait valami feltűnő részjelenségre irányítják, mint az elitek önzése vagy a bevándorlók viselkedése, és ezzel, akarva-akaratlanul, a rendszer keretein belül tudják levezetni. „Nincs populizmus egy részleges tárgyba való affektív befektetés nélkül”, hangsúlyozza Ernesto Laclau, aki felismeri, hogy korunk szélsőségesen heterogén társadalmait csak homályos célok, „üres jelölők” jegyében lehet egyesíteni – vagyis megosztani: az új mozgalom híveire és az ellenségeikre.¹⁴ A populizmus tehát nemcsak elvben rendpárti, hanem fennen hirdetett radikalizmusa dacára, botrányaival és szélsőséges kilengéseivel együtt is hozzájárul a válságok felé sodródó nyugati társadalom rendjének fenntartásához, elterelve a figyelmet a rendszer strukturális problémáiról.

Önképük szerint ezek a mozgalmak a társadalom egységét, önazonosságát kívánják helyreállítani, illetve megvédelmezni a közösséget kívülről fenyegető vagy belülről bomlasztó erőktől. Nem ők tehetnek róla, hogy azok a közösségek, amelyeknek a populista politikusok az oltalmára kelnek, többé nem léteznek vagy nem az ő elképzeléseiknek megfelelően léteznek. Ebből az ellentmondásból származik e mozgalmak legtöbb vonása. A görcsös ragaszkodás fiktív közösségekhez. A képzelt ellenség elleni védekezés tragikomikus pátosza. Az idegengyűlölet, amely a közösség ténylegesen hiányzó belső kohézióját hivatott pótolni. Az önbizalmát, biztonságát és tájékozódási képességét veszített kisember védekező agresszivitása és leküzdhetetlen vonzalma az erőt sugárzó külsőségek,

13 Állításaim természetesen csak egy bizonyos demokráciafelfogás keretei között érvényesek. E felfogás, amit komunitáriusnak szokás nevezni, a „régiek szabadságát”, azaz a közsabadságot nem a „moderneknak szabadsága”, az egyéni autonómia ellenében, hanem annak nélkülözhetetlen előfeltételeként választja kiindulópontjává. Jelszava nem az egyenlőség lesz, amit napjaink baloldali liberalizmusa tűz zászlajára, hanem a különbség, a tizenkilencedik századi liberalizmus alapelve. Erről bővebben: *Eltorzult liberális alkat, zsákutcs rendszerváltozás*. In Lányi András: i. m.

14 Ernesto Laclau: *A populista ész*. Noran Libro, Bp., 2011, 137. Ford. Csordás Gábor.

erőteljes gesztusok, adott esetben a fizikai erőszak iránt. Aggudalomra legfeljebb az adhat okot, hogy a mai populista mozgalmak jellegzetes vonásairól a legtöbbet mégiscsak a fasizmus tömeglélektanával foglalkozó irodalomból tudhatunk meg.

Ez utóbbi párhuzam azonban a tagadhatatlan tömeglélektani rokon vonások dacára félrevezető, mert azok a történelmi körülmények, amelyek egy évszázaddal korábban a totalitárius rendszereket segítettek hatalomra, ma szerencsére hiányoznak. Európát most nem változtatta mézárszékké egy világháború, és a lesüllyedt középosztályok nem nyomorognak. A populizmus jelenlegi formájában a kontinens nyugati felén, az úgynevezett jóléti társadalmakban lépett fel, és keleti változata, vagy amit annak neveznek, részben más gyökerekből táplálkozik, és szerintem más megítélés alá esik. (Erre még visszatérnék a dolgozat végén.)

Az is igaz, hogy az önmagukat többnyire jobboldali radikálisként azonosító populista mozgalmak átütő sikere elsősorban annak tudható be, hogy a hagyományos baloldal mind a mai napig nem tudta kiheverni választott népének, a kizsákmányolt proletariátusnak elvesztését. Kárpótlásul az elnyomott kisebbségek, elsősorban a bőrszínük, nemük vagy szexuális irányultságuk miatt hátrányt szenvedő kisebbségek felszabadításában találta meg új küldetését, ami paradox helyzetet teremtett. Amint erre Laclau, az események éles szemű marxista elemzője is rámutat, a korlátlan meg-nemkülönböztetés – jellegzetesen értelmiségi, azaz elitista – balliberális programja nem vonzza a nyitott társadalom veszteseit, és nem pótolja „mi” és „ők” radikális megkülönböztetését, amit egykor a proletárforradalmi ideológia kínált kizsákmányolók és kizsákmányoltak szembeállításával. A biztonságát és identitását veszített többség most elsősorban az idegenekkel szembeni elhatárolódásban talál önmagára, elutasítva a kozmopolita-internacionalista elit értékrendjét (ami egyébként a védelmezett etnikai kisebbségek világnézetétől is idegen). „A populizmus népe olyan *plebs*, amely az egyedüli legitím *populus*nak tartja magát,” állapítja meg Laclau.¹⁵

Veszélyeztetheti-e a többség a demokráciát?

Igen. Míg az isten kegyelméből, de az alkotmány szigorú keretei között uralkodó monarcha szerencsés esetben megtestesítheti a nemzet egységét, és a választók szeszélyeitől függetlenül örködhet az állam törvényes rendje felett, nehogy a többség (vagy a kisebbség) visszaéljen jogaival,

15 Uo., 99.

addig a többség kegyelméből uralkodó pártvezér teljhatalmát semmi sem korlátozza többé, mielőtt sikerült megszabadulnia a demokratikus jogállam lényegét alkotó fékek és ellensúlyok rendszerétől. A populizmus a demokrácia összetévesztése a többségi akarrattal: része annak a veszélynek, amit a demokrácia önmagára nézve jelent.

A jobboldali radikalizmus kutatója, Cas Mudde szavaival: „A populistá radikális jobboldal nem afféle normális betegsége az európai demokráciának, amelynek ne volna köze alapvető értékeinkhez, inkább egy betegesen normális jelenség, amely az uralkodó értékek radikalizálására törekszik.”

¹⁶ A kisebbségek jogainak abszurditásig menő túlhangsúlyozása a liberális demokráciákban kiváltotta a többség haragját. Mindkét irányzat „uralkodó értékek radikalizálására törekszik”, épp ez a baj velük.

A modern demokrácia ugyanis nem a többség uralmát jelenti, hanem olyan intézményeket, amelyek biztosítják többség és kisebbség erőszakmentes együttélésének feltételeit. A demokrácia „az egész nép” uralma, nem a részeké egymás felett. Miképpen lehetséges ez, amikor a közjó kérdésében nincs – soha nincs – egyetértés? (Közjó ellenben, minden ellenkező híresztelés dacára, létezik, mert a közjavak sorsáról csak jónak elismert célokhoz képest dönthetünk helyesen. A jó célokat nem pótolják az igazságosnak vélt elosztás formális szabályai, mert a legfőbb közjavak természetük szerint oszthatatlanok.) A demokrácia egy politikai közösség kinyilvánított eltökéltsége arra, hogy a közakarat megállapításánál tekintettel legyen *valamennyi* tagjának az akaratára, és ennek érdekében korlátozza a többségi akarat érvényesülését. Alighanem Ortega liberalizmus-meghatározása illik a leginkább erre a politikai magatartásra: a többség nagylelkűsége a kisebbség iránt.¹⁷

A többség azonban ritkán, a többségtől nyert felhatalmazásukra hivatkozó vezetők még ritkábban bizonyulnak nagylelkűnek, ha hatalmuk érvényesítéséről van szó. Bírálói a demokráciát nem azért utasítják el, mert nem tartják kívánatosnak, hanem azért, mert nem tartják lehetségesnek. Ebben a kérdésben nehéz újat mondani Platón *Államához* képest. A totalitárius rendszerek az ő idejében is, azóta is a demokrácia normális patológiájaként keletkeznek. Demokratikus kormányzás bevezetésére akkor kerül sor Platón szerint, amikor az állam irányításáért folyó küzdelemben a szegények kerekednek felül: nekik áll érdekükben, hogy a mindenkire egyenlőképpen kiterjedő szabadságot fogadják el kormányzati alapelv gyanánt. Platón *Az állam* című dialógusának szereplői mindazonáltal elkerülhetetlennek tartják, hogy a demokráciában éppen

16 Cas Mudde: So what? Three Decades of Populist Radical Right Parties in Western Europe. Id. kiad., 16.

17 José Ortega y Gasset: i. m., 70.

a legvagyonosabbak gyakorolják a közhatalmat, mert vagyonuknál és befolyásuknál fogva ők fogják elnyerni a többség bizalmát. A mindenre és mindenkire kiterjedő szabadságban sem lát egyebet, mint csábítást az egyéni vágyak korlátlan kiélésére, ami ismét a szegények tönkretételének és eladósodásának, illetve a hatalmat gyakorló gazdagok gazdagodásának lesz az eszköze. Nehéz nem kiolvasni a több mint kétezer éves szövegből napjaink fogyasztói vagy élménytársadalmának kritikáját, ha úgy tetszik, a marcuse-i represszív deszublímáció parafrázisát. A szélsőséges értékrelativizmus (amit majd a semleges állam szószólói hirdetnek a mi korunkban) úgyszintén hozzájárul Platón szerint a demokratikus államok hanyatlásához. „Ha valaki azt mondja: a gyönyörök közül egyesek szép és jó vágyakból fakadnak, mások gonoszakból, és az előbbieket föl kell karolnunk és kitüntetnünk, az utóbbiakat viszont zaboláznunk és rabszolgává tennünk – mindezt ő elutasítja és kijelenti: minden gyönyör hasonló, és mindet egyformán kell becsülnünk”¹⁸ – állítja az élvezetek szabadságában nevelkedett ifjúról. Azonban „a szertelen szabadság, úgy látszik, szertelen szolgaságba csap át, a magán és az állami életben egyaránt”.¹⁹ Így lesz a nép vezéréből és mindig belőle *türannisz*, aki előbb fűt-fát ígérve kivételes felhatalmazást követel magának, hogy megvédhesse a népet a gazdagok uralmától, majd folytonos háborúkat gerjesztve egyre aljasabb módszerekre kényszerül, hogy korrupt uralma ellenzőit eltehesse láb alól, „míg nem marad sem barátja, sem ellensége valamit érő”, mert minden erény veszedelmes uralmára nézve. „Végzete... azt parancsolja, hogy csupa gazember között éljen, akik gyűlölik – vagy ne éljen többé.”²⁰

A folyamat és szereplői közeli ismerőseink. Újdonságként legfeljebb annyit állapíthatunk meg, hogy manapság sokkal könnyebb a *türannisz* dolga, amióta az érdekei szerint tagolt „nép” saját hovatarozását ismerő csoportjai helyén könnyen befolyásolható, amorf tömeget talál. Platón ráadásul nem számolhatott a hatalom- és vagyonkoncentráció az ő korában elképzelhetetlen növekedésével, a gazdagok világát a szegényekétől képletesen és szó szerint elválasztó társadalmi szakadék elmélyülésével, sem a népbolondítás rendelkezésére álló technológia káprázatos fejlődésével a tömegmédiумok korában. Az általa leírt alaphelyzet azonban mit sem változott: a szabadságok egyenlősége szélsőséges vagyoni és kulturális egyenlőtlenségekhez vezet, az ezek következtében fellépő népi elégedetlenség pedig véres önkényuralmi kísérletek táptalaja lesz. Európa megtapasztalta ezt a huszadik században s okult belőle. Az ezredvég viszonylagos társadalmi békéjének záloga a nyugati országokban a gazdagok és

18 Platón: Az állam. 561c. In Platón *Összes művei II*, Európa Kiadó, Bp., 1984.

19 Uo., 564a.

20 Uo., 567b, c.

szegények összefogása a természet kifosztására (tudományos-technikai forradalom), illetve más kontinensek lakóinak kifosztására (szabadkereskedelmi világrend). Nem is volt addig semmi baj, amíg a természetpusztítás nem vezetett ökológiai katasztrófához, a szabadkereskedelmi világrendről pedig ki nem derült, hogy azt diktatúrák ugyanúgy képesek a maguk javára fordítani, mint a demokráciák, ezért a kétféle berendezkedés versengése továbbra is kétesélyes. Pontosabban, hogy csak a legfejlettebb technológiával és a legnagyobb tőkeerővel rendelkező országok engedhetik meg maguknak a demokrácia fényűzését.

Ezzel magyarázható, hogy míg a nyugati elemzők gyakran jutnak arra a végkövetkeztetésre, hogy a radikális populista mozgalmak nem veszélyeztetik a demokráciát, még akkor sem, ha időnként kormányra kerülnek, inkább egészséges kihívást jelentenek, mert élénkíthetik az elitek – kissé beragadt – rotációját, addig más égtájakon a populizmus vagy azzal rokonítható törekvések akár véget is vethetnek az eleve ingatag és felemás demokratikus kísérleteknek.

Hazai tanulságok

Vajon Magyarország melyik kategóriába tartozik? Ki számít nálunk populistának és ki nem? A választ két, a populista ideológia és stílus elemeivel rendszeresen élő párt, a Jobbik és a FIDESZ összehasonlítása alapján próbálok megtalálni.

A Jobbik stratégiáját az újpopulizmushoz hasonlóan az elitellenes indulatokra, az idegengyűlöletre, és egy identitáshiányos, erősen megosztott társadalom belső feszültségeire építette. Szellemisége mégis inkább a jobboldali radikalizmus hazai hagyományait idézi, és primitív, brutális fellépése eleve Európán-kívüli jelenséggé teszi: Nyugat-Európa sikeres populista mozgalmaitól általában idegenek az antiszemita provokációk, a náci hagyomány vállalása és az egyenruhás randalírozás. A párt vezetőinek megkésített kísérlete, hogy mérsékelt jobboldali tényezővé alakuljanak át, nem tűnt túl hitelesnek, és a formáció a vállalhatatlan szélsőségekkel együtt mintha népmozgalmi jellegét is elveszítette volna. Régióinkban ugyanis a radikális jobboldali jelszavakra fogékony alsóbb néposztályok politikai kultúrájának jobban megfelel az a hangnem, amit a Jobbik hőskorában megütött: az útszéli gyűlölködés. De végzetesnek a párt számára valójában az bizonyult, hogy ezzel egyidejűleg a kormányzó pártkoalíció, behozhatatlan médiafölényével élve, ellopta tőle a show-t. Orbán Viktor ellenállhatatlanul sikeres populista témát talált hatalma

megszilárdításához a kontinensünket fenyegető új népvándorlásban.²¹ Később ezt ügyesen kombinálta az európai elitek elleni honvédő háború retorikájával, végül a Soros György elleni gyűlöletheadjárattal. A magyar származású pénzmágnás alakja a keresztény és nemzeti értékek ösellenességét, a magyarfaló liberális zsidóság világméretű összeesküvését testesíti meg, átütő sikerrel. Ez a mesterhármas, úgy tűnik, hosszabb időre prolongálja a Nemzeti Együttműködés Rendszerét – amit azonban ezzel együtt sem neveznek populistának.

A populizmus elnevezést fenntartanám az olyan mozgalmak számára, amelyeket nem egy leplezetlenül elitista rendszer népszerűsítése és megszilárdítása céljából találtak ki, hanem olyanok kezdeményeztek, akik politikai karrierjüket a mindenkori rendszer kárvallottjaiban felhalmozódott elkeseredés kiaknázására, a szélsőséges jelszavakra fogékony *plebs* képviselőjére alapozzák. Orbán nem ezt teszi, ő egy régi vágású, szigorúan hierarchikus, központosított tekintélyuralmi rendszer közjogi és intézményes alapjait hozta létre. Hatalmi bázisát egy példátlanul szűk körű, tőle közvetlenül függő új oligarchia biztosítja. Nem elitelenes, hanem elitteremtő. Nem kihasználja a néphangulatot, hanem céljai szerint alakítja. Rendszerében a retorikán kívül nincs semmi populáris. (Ami lett volna, a focimánia volt az egyetlen, amivel minden igyekezete dacára kudarcot vallott. Aligha véletlenül: itt olyan pályára tévedt, ahol a NER kedvezményezettjeinek előbb-utóbb valódi ellenfelekkel szemben kellett volna helytállniuk, egyenlő feltételek mellett.) A kistulajdonosokat tönkretette, az elitpozíciókat megerősítette, népi kezdeményezéseknek teret nem enged, civil támogatóinak fellépése körülbelül annyira független és spontán, mint az észak-koreai dolgozók ünnepi felvonulása május elsején. A Nemzeti Együttműködés Rendszerében a nevének kívül semmi sincs, ami az együttműködést szolgálná. Kihhasználja ugyan a neoliborális elit által erőltetett beszédmóddal, illetve politikával szemben jelentkező elégedetlenséget, de azt a saját ideológiai egyeduralmának kiépítésére használja, távol bármiféle pluralizmusnak tett engedménytől. Ez a rendszer tehát semmiben sem hasonlít azokra a törekvésekre, amiket tőlünk nyugatra manapság populistának neveznek. Az utóbbi irányzattal rokon vonásokat nálunk a kilencvenes években inkább Torgyán kigazdái, újabban a Jobbik mutattak, még ha céljaikat, stílusukat tekintve sokban

21 Köztudomású, hogy Magyarország nem tartozik a célországok közé. Így nyilvánvaló, hogy a bevándorlásellenes hisztéria belpolitikai célokat szolgált, erről, azt hiszem, már mindent megírtak. A xenofób reflexekre építő, hazugságoktól sem mentes kormányzati propaganda ráadásul egybenmosta a migrációs válság kezelését a népirtás elől menekülő üldözöttek befogadásának elemi kötelezettségével. Ami a populizmus és a migráció közötti összefüggést illeti, arra kitértem írásom első, *Populizmus és geopolitika* címet viselő szakaszában.

különböznek is a mai nyugati populizmustól. Sikertelenségük sem véletlen. Az újpopulizmus a liberális demokrácia hitelvesztésére reagál. Ahol a liberális demokrácia alapjai eleve ingatagok, az állami abszolútizmus hagyománya pedig olyan erős, mint nálunk, ott a rendpárti és tekintélyuralmi berendezkedés restaurációját lényegesen könnyebb mindenféle népi kezdeményezés kikapcsolásával, egyszerű elitcserével vinni véghez.

Összegezve: nem tekintem populistának a formális parlamentarizmus keretei között populista *retorikával* többséget szerző parancsuralmi rendszereket. Így az én szememben ennek hazai változata, az Orbán-rendszer sem az.²² A paternalista politika átmeneti vagy tartós sikerét Európa keleti felén inkább a térség társadalomtörténeti örökségével magyaráznám. Még azt is megkockáztatom, hogy másféle tömeg az, amelynek identitásközösségeit a tömegfogyasztás és az elektronikus információ áradata mosta el, és megint más, amely az állami abszolútizmus lánctalpai alatt veszítette el közösségformáját s vált alaktalan masszává. Ellenben ragaszkodnék ahhoz, hogy a populista politika mindenkori ismérvének a tényleges elitellenességet tekintsük: a technokrata uralommal elégedetlen alsóbb néposztályok által követelt reformok végrehajtására tett (jó- vagy rosszhiszemű, sikeres vagy sikertelen) kísérletet.

Furcsa számomra ebben a vitában, hogy a politikai törekvések megítélésénél a vélekedők elsősorban a programokra, nyilatkozatokra és jelszavakra hagyatkoznak, az aktorok tényleges intézkedései helyett. A politikai illúziók világában talán többre megy, aki a jeles magyar illuzionista, Rodolfo intelmére hallgat: „Ne azt tessék figyelni, amit mondok, hanem azt, amit a kezeimmel csinálok.”

22 Az Orbán-rendszer elemzésére tett komolyabb kísérlet szétfeszítené dolgozatom kereteit. Korábban erre vállalkoztam *A változás rendszertelen, a rendszer változatlan* című tanulmányban. Az új népvándorlás problematikáját különböző szempontokból tárgyalom *Eltorzult liberális alkat, zsákutcás rendszerváltozás*, valamint *Mi az, hogy „mi”?* és *Tíz pont a bevándorlókról* című írásaimban. Mindezek *Elképzelt közösségeim* címen kötetben is megjelentek a Scolar Kiadónál 2016-ban.

